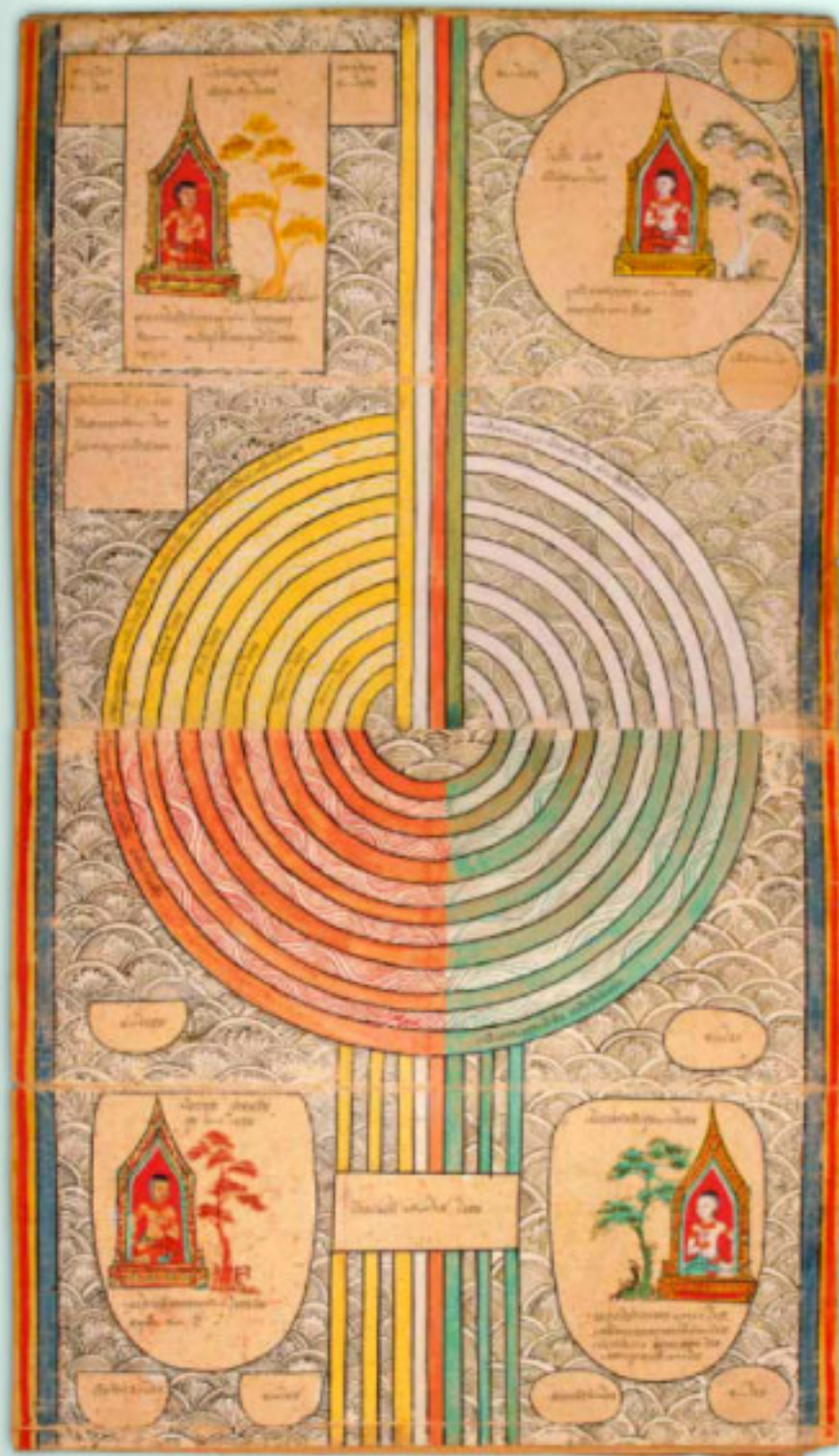

คติความเชื่อเกี่ยวกับไตรภูมิสอดแทรก
อยู่ในศิลปกรรมไทยหลายสาขา ทั้งสถาปัตยกรรม
ประติมากรรม จิตรกรรม ดนตรี-นาฏศิลป์ และ
วรรณคดี แต่เนื่องจากเรื่องราวและภูมิสถาน
ตามคติไตรภูมิประกอบด้วยรายละเอียดต่างๆ
จำนวนมาก ในที่นี้จะอธิบายเฉพาะส่วนที่พบเห็น
มากในสมุดภาพจิตรกรรมไทย เช่น

แผนภูมิแสดงเขาสัตตวันวิภังค์และทวีปทั้ง ๔

เขาพระสุเมรุ หรือ พระอินเฑราข เป็นศูนย์ประธานของจักรวาล และเป็นที่ตั้งสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มินครของพระอินทร์คือ สุธัสสนเทพนครเป็นศูนย์กลาง รอบเขาพระสุเมรุมีเขาสัตตบริภัณฑ์ล้อมรอบ ๗ ชั้น มีชื่อตามลำดับ ได้แก่ ยุคนธร อัมรินทร์ กรวิก สุธัสสนะ เนมินธร วินตกะ และอัสนกัณณ์ ระหว่างเขาแต่ละชั้นคั่นด้วยห้วงน้ำกว้างใหญ่เรียกว่า ทะเลสีทันดร หรือมหานทีสีทันดรสมุทร ซึ่งมีน้ำละเอียดอ่อนไม่มีสิ่งใดสามารถลอยอยู่ได้ ทั้งเป็นที่อยู่ของสัตว์น้ำครุยานานาชนิด

พระจันทร์พระอาทิตย์ซึ่งเป็นเทพดาในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา โคจรอยู่ระหว่างเขายุคนธร แสงสว่างที่อยู่เหนือขึ้นไปเกิดจากอำนาจของเทพดาในสวรรค์แต่ละชั้น ยอดเขายุคนธรเป็นที่ตั้งของสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา มีท้าวจุลโลกบาลเป็นใหญ่ในทิศทั้ง ๔ คือ ทิศตะวันออกท้าวครุฑเป็นใหญ่เหนือคนธรรพ์ ทิศใต้ท้าววิรุฬหกเป็นใหญ่เหนือกุมภกัณฑ์ ทิศตะวันตกท้าววิรูปักษ์เป็นใหญ่เหนือหมุนาคทั้งปวง และทิศเหนือท้าวเวสสุวรรณเป็นใหญ่เหนือภูติและปิศาจทั้งปวง เทพดาในชั้นจาตุมหาราชิกาทั้งภูมเทวดาและรุกขเทวดาแต่ละทิศก็อยู่ในปกครองของท้าวจุลโลกบาลด้วย

ป่าหิมพานต์ หิมพานต์หรือหิมวันต์ ตามรูปศัพท์แปลว่า “มีหิมะ” ตั้งอยู่บริเวณเขาหิมพานต์ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของเขายุคนธร ซึ่งประกอบด้วยยอดเขาสำคัญ เช่น กาฬกูฏ จิตกูฏ คันธมาطنกูฏ และเกลสาฏกูฏ บริเวณคันธมาطنกูฏหรือเขาคันธมาทน์มีไม้หอม ๑๐ จำพวก เป็นที่อยู่ของพระปัจเจกพุทธเจ้าซึ่งตรัสรู้ธรรมเฉพาะพระองค์ มิได้สอนผู้อื่น ป่าหิมพานต์เป็นที่อยู่ของสัตว์หิมพานต์ชนิดต่างๆ เช่น กิณรี กิณรีช้าง ๑๐ ตระกูล โคอุสุภราช ม้าวลาหก และราชสีห์ ๔ เหล่า คือ กาฬสีห์ กายสีห์ดำกินหญ้าเป็นอาหาร บันฑุสีห์กายสีเหลืองกินเนื้อเป็นอาหาร ไกรสรสีห์มีขนสร้อยที่คอกินเนื้อเป็นอาหาร และคณสีห์กินหญ้าเป็นอาหาร

กิณรี จากสมุดภาพตำราว่า สมัยรัชกาลที่ ๑

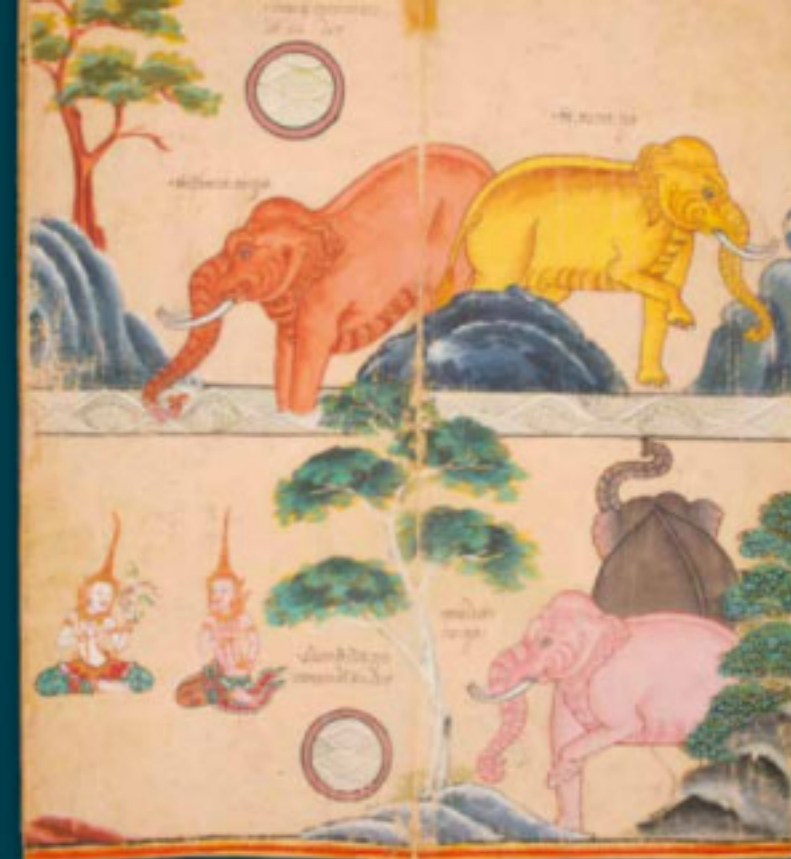
ภาพจากสมุดภาพไตรภูมิ

ภาพจากสมุดภาพไตรภูมิ

วิหารธรรมกับมณฑลในป่าทิณพวนต์

ภาพแสดงช้าง ๓๐ พระกฐ และสระทั้ง ๗ ในป่าทิณพวนต์

สระใหญ่ทั้ง ๗ เป็นสระสี่เหลี่ยมในป่าทิณพวนต์มีขนาดกว้างยาวด้านละ ๕๐ โยชน์ ได้แก่

๑. สระกณณฤพทะ ประดับด้วยบัวเบญจทิพพรรณ

๒. สระรถการะ เป็นที่อยู่ของเหล่าภิกษุชีวิทธาธร

๓. สระอนโธคต มีลักษณะพิเศษต่างจากสระอื่นๆ คือ น้ำเต็มเปี่ยมอยู่เสมอ ขอบสระทั้ง ๔ ด้านมีช่องน้ำไหลออกจากสระ ด้านหนึ่งมีสัณฐานตั้งปากราชสีห์ ด้านหนึ่งมีสัณฐานตั้งปากม้า ด้านหนึ่งมีสัณฐานตั้งปากช้าง และด้านหนึ่งมีสัณฐานตั้งปากโค แต่ละด้านของสระเป็นที่อยู่ของสัตว์ ๔ จำพวกตามลักษณะของช่องที่น้ำไหลออกจากสระ คือ ราชสีห์ ม้า ช้าง และโค

๔. สระฉัททันต์ รอบสระเป็นที่อยู่ของพญาช้างฉัททันต์และบริวาร

๕. สระกุนาละ รอบสระเป็นที่อยู่ของภิกษุ ๓๐ พระกฐ และช้าง ๓๐ พระกฐ

๖. สระมณฑากิณี

๗. สระสีทปาคะ

สระที่คนไทยรู้จักมากที่สุด คือ สระอนโธคต มีการนำไปเขียนทั้งภาพจิตรกรรมในสมุดไทยและลายรดน้ำ

สัตว์หิมพานต์ ราชสีห์และโคอุสุภราช

หวิปทั้ง ๔ อยู่นอกเขตป่าหิมพานต์ เป็นภูมิของมนุษย์ แต่ละหวิปล้อมรอบด้วยทะเล น้ำเค็มหรือโตนสาคร มีหวิปใหญ่ทิศละหวิป แต่ละหวิปมีหวิปน้อยเป็นบริวาร ๕๐๐ หวิป ได้แก่

“อุตครภูหวิป” สันฐานเป็นสี่เหลี่ยม อยู่ทางทิศเหนือของเขาศรีสุเมรุ มีต้นกลีปพฤกษ์เป็นไม้ประจำหวิป

“ชมพูหวิป” สันฐานค้งเรือแฉก อยู่ทางทิศใต้ของเขาศรีสุเมรุ มีต้นชมพูพฤกษ์หรือไม้หว้าเป็นไม้ประจำหวิป

“บุพพิเทหวิป” มีสันฐานกลมดั่งพระจันทร์เต็มดวง อยู่ทางทิศตะวันออกของเขาศรีสุเมรุ มีต้นชีกเป็นไม้ประจำหวิป

“อมรโคยานหวิป” สันฐานค้งพระจันทร์ขึ้น ๘ ค่ำ อยู่ทางทิศตะวันตกของเขาศรีสุเมรุ มีต้นกระทุ่มเป็นไม้ประจำหวิป

พุทธวิสุทธิธรรมและธรรมวิสุทธิ

ธรรมวิสุทธิธรรม วิสุทธิธรรมวิสุทธิธรรม

การนำเรื่องไตรภูมิมาวาดเส้นระบายสีลงในสมุดไทยเป็นสมุดภาพไตรภูมิปรากฏหลักฐานมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา สมุดภาพไตรภูมิที่เกิดขึ้นในสมัยต่อมาได้แก่สมุดภาพไตรภูมิฉบับหลวงครั้งกรุงธนบุรีและสมุดภาพไตรภูมิภาษาเขมรครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ ล้วนดำเนินเรื่องและจัดวางองค์ประกอบของภาพในลักษณะเดียวกัน

สมุดภาพไตรภูมิที่นำมาเป็นตัวอย่างในหนังสือนี้เป็นสมุดภาพไตรภูมิฉบับหลวงซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดฯ ให้เขียนเมื่อพุทธศักราช ๒๓๑๔ อันเป็นปีที่ ๔ ในรัชกาล ปรากฏข้อความในหน้าต้นของหนังสือสมุดภาพไตรภูมิครั้งนั้นว่า

“พระพุทธศักราชล่วงแล้วได้ ๒๓๑๔ พระวษาเขตสังฆา ๔ เดือนกับ ๒๖ วัน ปะจุบันนะวัน ๑๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๓๘ ปีวอกอัฐศก สมเด็จพระบรมกระษัตริราชเสด็จออกพระอินทร์ค้ำหน้าเทพ กรุงธนบุรีศรีมหาสมุทร มีราชเสวกเฝ้าอยู่เป็นอันมาก ทรงพิจารณาเรื่องราวในพระสมุดไตรภูมิโบราณแจ้งในพระราชหฤทัยแล้ว มีพระราชประสงค์จะให้สามัญชน แลจัตุมาทบรรพสัตว์เข้าใจในภูมิทั้ง ๓ แลคติทั้ง ๕ อันเป็นที่เกิดแห่งเทวดา มนุษย์ นรก หมู่อสุรเปรตวิสัยแลสัตว์เดียรฉาน จึงตรัสสั่งเจ้าพญาศรีธรรมราชาผู้เป็นอรรคมหาเสนาอธิบดี ให้จัดพระสมุดเบื้องต้นแล้วให้ส่งไปแก่ข้าเขียนให้เขียนไตรภูมิ ให้ไปเขียนในสำนักสมเด็จพระสังฆราช ให้สมเด็จพระสังฆราชบอกกล่าวบังคับให้เขียนตามเรื่องราวมีในพระบาฬี แล้วให้คัดบาฬีประทับลงไว้ ให้แจ้งใส่จงทุกประการจะได้เป็นคติสืบไป “กะ๑-”

นอกจากสมุดภาพไตรภูมิฉบับหลวงครั้งกรุงธนบุรีแล้ว ยังได้นำภาพสัตว์หิมพานต์ที่ปรากฏในสมุดไทยหนังสือสวดอื่นๆ มารวมไว้ด้วย เช่น สมุดภาพหนังสือสวดวัดหัวกระบือ เขตบางขุนเทียน กรุงเทพมหานคร เป็นต้น